

Balogh Csaba

Kereszt és szarv

Ljudmila Szaraszkina: *Dosztojevszkij*

Fordította Gyürky Katalin Ibolya,

Budapest, Kairosz Kiadó, 2016

„Máig is kérdés, hogy a démonokat, amelyekről Dosztojevszkij ír, ő csak leleplezte, vagy pedig ő volt az, aki a démonokat idézte. Ha ő idézte őket, Dosztojevszkij volt a világ legnagyobb gonosztevője; ha ő leplezte le őket, Dosztojevszkij volt a világ legnagyobb varázslója. ... Dosztojevszkij a legnagyobb alchimisták egyike, akik valaha éltek: megmutatta az emberi élet ördögi voltát, és megmutatta, az ember hogyan győzheti le az ördögöt.”

Hamvas Béla¹

■ A Dosztojevszkij-varázslat titkát könyvtárnyi szakirodalom kutatta – és kutatja ma is. Elsőként az orosz vallásbölcselet nagyjai hajtottak fejet az író előtt: nagyregényeiben egy kivételes – filozófiából, teológiából, misztikából és próféciából ötvöződő – eszmevilág művészi megformálását látták. Dosztojevszkij munkásságának filozófiai-vallásbölcseleti értelmezését megalapozó legfontosabb korai írások közé tartozik Vlagyimir Szolovjov *Három emlékezésed Dosztojevszkijről* (1882–1885), Vaszilij Rozanov *A nagy inkvizítor legendája* (1894), Dmitrij Merezkovszkij *Tolsztoj és Dosztojevszkij* (1901), Lev Sesztov *Dosztojevszkij és Nietzsche* (1903), valamint Szergij Bulgakov *Töviskoszorú – Dosztojevszkij emlékére* (1907) című értekezése. Vjacseszlav Ivanov több tanulmányt szentel a témának, téziseit az emigrációban írt *Dosztojevszkij: tragédia – mítosz – misztika* (1932) című kötetében foglalta össze. A sorból kiemelkedik az orosz vallásbölcselet legjelentősebb képviselőjének, Nyikolaj Bergyajevnek *Dosztojevszkij világszemlélete* (1923) című monográfiája. E szövegek szakmabeli ismertsége, népszerűsége máig töretlen.² Talán mert szerzőik még érzékelték valamit Dosztojevszkij korából – a kutatók úgy tartják, az író magáról az ifjú Vlagyimir Szolovjovról mintázta Aljosa Karamazov alakját –, másrészt bölcseleti szempontból igazolták, az új pravoszláv kereszténység, az orosz messianizmus prófétájává és történelmi látnokká emelték Dosztojevszkijt, olyannyira, hogy

a szépirói munkásságából leszűrt világszemlélete ma már önálló fejezet az orosz filozófiai gondolkodás történetében.³ A történelmi aktualizálásra a legismertebb elemzés Bergyajevé, aki az író torz eszméktől megmételtyezett hőseivel azonosítja a bolsevik forradalom démonait. Az *Ördögöket* és *A Karamazov testvéreket* tanulmányozva valóban úgy tűnik, Dosztojevszkij előre látta 1917 apokaliptizisét, a kommunizmus rémuralmát. A hatalmas cári Oroszország mindenféle-fajta nagyvárosi odúlakója, zügfilozófusa, kisvárosi anarchistája, falusi nihilistája előbújik, a megzavarodott tömegek élére áll, és véres terrorral megdönti az ezeréves rendet, majd gazemberekkel – Fegyenc Fegyakkal, Szmergyakovokkal, Pjotr Verhovenszkijekkel és Ivan Karamazovokkal – szánt új barázdát az eke.⁴ (Nem véletlen, hogy Lenin szenvedélyesen utálta az *ocsmány, reakciós* Dosztojevszkijt.⁵ A betiltástól csak az mentette meg az író műveit, hogy a szovjethatalom legyőzhető ideológiai ellenfelet látott Dosztojevszkijben, aki tévedett a proletárforradalom végeredményét illetően, hiszen az nem a káoszt hozta el, hanem egy új világbirodalom alapjait rakta le.) A vallásos-egzisztencialista megközelítés szellemében magyar szerzőtől is született egy kiváló munka: Vatai László református lelkész, irodalmár-filozófus 1942-ben publikálta *A szubjektív életérzés filozófiája – Dosztojevszkij* című monográfiáját, amely politikai-ideológiai okok miatt csak 1992-ben jelenhetett meg újra.⁶

Az értelmezés másik – szintén orosz gyökerű – iránya nem az eszmevilágban, a bölcseleti-teológiai mélységekben vélte megtalálni a Dosztojevszkij-regények szinte hipnotikus hatásának magyarázatát. Mihail Bahtyin 1929-ben közölte *Dosztojevszkij művészetének problémái* című monográfiáját. A kibővített, átdolgozott változatot – *Dosztojevszkij poétikájának problémái* címmel – 1963-ban adta ki, és iskolát teremtett: a kutatás egészének új irányt mutatott és mutat.⁷ Bahtyin rendkívül kimunkált elméletének egyetlen tézisével vázoltam.⁸ A szerző amellet érvel, hogy az író munkássá-

gának monologikus – filozófiai, teológiai, vallásbölcseleti, társadalomtörténeti, pszichológiai – megközelítése törvényszerűen célt téveszt, nem visz közelebb a regények megértéséhez. Ugyanis Dosztojevszkij – a prózaforma egyik kiemelkedő megújítójaként – nem eszme- vagy tézisregényeket írt. A bibliai allúziókból, újsághírekből, bűnügyi és bulvárregények fordulataiból, vallomásokból, stílus- és helyzetparódiákból, pamfletekből, víziókból és álomleírásokból szövődő, példátlanul összetett műfajú Dosztojevszkij-regényekben valójában nincsenek kifejtett és világnézetté, dialektikus szerkezetekké vagy antinómiákká rendeződő eszmék.⁹ A filozofikus jelleget sokszor nem maguk a regények, hanem kritikátörténeti utóéletük ideológiai csatározásai keltik. Bahtyin szerint az is illúzió, hogy Dosztojevszkij újat hozott a gondolkodástörténetben. A regényekben felbukkanó teóriák jól ismertek a társadalom- és vallásbölcseletről, és még csak nem is meggyőzőek, mert egymást rendre megkérdőjelezzik, kizárják. Ami forradalmian új, az a virtuóz regénypoétika, amellyel Dosztojevszkij a gondolatot művészi, élővé, személyessé, változókonnyá, dialogikussá: a regényvilág egyfajta képi természetű *eseményévé* teszi. Dosztojevszkij próza-poétikáját nevezi Bahtyin polifonikus regénynek.

A szövegek nem egyszerűsíthetők le egyetlen szereplő tudati világára – a filozófia ezért nem tudja megragadni, leírni a *művészi* gondolatot –, de a kor- és társadalomtörténet sem segít, mert a polifonikus regényben a válaszadók önmagukhoz és egymáshoz fűződő változó viszonyrendszere a lényeges, nem a feltett létkérdés, ami rendre homályban marad. (Dosztojevszkij negatív szereplőit az teszi rendkívül nyomasztóvá, hogy talány marad, az elvetemültségükkel mire adnak választ.) Az események elbeszélője nyilvánvalóan nem a szerző, a narrátor maga is (sokszor ellentmondásokba bonyolódó, elfogult és nem feltétlenül rokonszenves) szereplő. A szerzői tudat – szögezi le Bahtyin – az immanens regényvilág alapján rekonstruálhatatlan. Mára a kutatás egyik posztulátumává vált, hogy a Dosztojevszkij-regények megértéséhez a nyelv, a szövegrétegek, az intertextualitás, a narráció, a dialogicitás, az alakzatok, a szerkezet vizsgálata visz közelebb. Valóban: a strukturalista, a poszt-strukturalista irodalomelmélet, valamint a Jurij Lotman alapította moszkvai–tartui szemiotikai iskola képviselői – például Vlagyimir Toporov¹⁰ és Peeter Torop¹¹ – a Dosztojevszkij-regények rendkívüli poétikai mélységeire világítottak rá. A hazai kutatást tekintve alighanem Kroó Katalin¹² és Kovács Árpád¹³ a legismertebb és legeredményesebb képviselője ennek az értelmezői irányzatnak.

Ljudmila Szarazskina – először 2011-ben Moszkvában, oroszul megjelent¹⁴ – kritikai Dosztojevszkij-életrajza nem merült az életmű értelmezésének két legfontosabb ha-

gyományát, a bölcseletit és a narratológiai, hanem a kritikátörténet egy korábbi, köztes szakaszához tért vissza. E vállalkozás messzemenően indokolt volt, hiszen a klasszikus filozófiai-vallásbölcseleti megközelítés képviselői nemigen foglalkoztak – mint Vjacseszlav Ivanov fogalmaz – „elhunyt vezérük”¹⁵ életrajzával, és ennek az iskolának a mai képviselői is a gondolati építményre összpontosítanak. Az irodalomtudomány felől közelítve Szarazskina vállalkozásához, ki kell emelni, hogy manapság az életrajzírás tudományos kockázatot rejt, mert a modern és a posztmodern irodalomtudomány a szerzői biográfiát a tudományosság alatti, az ismeretterjesztéshez közel álló műfajnak tekinti, arra hivatkozva, a feltárt életrajzi és kortörténeti összefüggések nem (vagy csekély mértékben) szolgálják az olvasó szövegélményét.

A kötet – 1947-ben született, lett-orosz származású – szerzője ennek a tudománytörténeti kontextusnak bizonyosan tudatában volt: a Dosztojevszkij-művek narratív formáinak elemzésével kezdte pályáját, ezen a téren szerzett tudományos fokozatot, majd Dosztojevszkij- és Szolzsenyicin-kutatásai tették nemzetközileg ismertté. Ljudmila Szarazskina több száz szakkikk és több tucat szakkönyv szerzőjeként, szerkesztőjeként az Orosz, valamint a Nemzetközi Dosztojevszkij Társaság tagjaként látott neki az író kritikai életrajzához megírásához.¹⁶

A nagyalakú, több mint hétszáz oldalas kötet bevezetője arra a különös tényre hívja fel a figyelmet, hogy Dosztojevszkij életrajzához tudományos igényű kutatását a korai marxista interpretációk alapozták meg, mert olyan értelmezési kulcsot kerestek, amely kezelhetővé teszi a rendkívüli hatású életművet: a regények világából azért *nem* vonható le *általános bölcseleti tézis*, mert közvetlenül írójuk személyiségét és életútját tükrözi. „Dosztojevszkij szorosan össze van kötve minden hőisével. Vére az ereikben folyik. A szíve ott ver minden megformált alakjában. ... És épp ezáltal, hogy *feltétlenül ő maga él át rettentő konkrétan minden újabb és újabb kalandot*, úgy képes megrendíteni minket, ahogy senki más.”¹⁷ – írja 1931-ben Anatolij Lunacsarszkij, a proletárdiktatúra kultúrpolitikájának fő ideológusa. Ljudmila Szarazskina elhagyta a marxista Dosztojevszkij-monográfiák fő tematikai szempontját, az író kapitalizmusbírálását, ehelyett a vallásbölcseleti és a regénypoétikai megközelítés egy-egy fontos kérdése alapján súlyozza és értelmezi a – legapróbb részletében is kritikai vizsgálat alá vont – hatalmas forrásanyagot. Dosztojevszkij – a gondolkodó és a művész – legmélyebb dilemmája: létezik-e Gondviselés? *Az Ördögök* vázlatait írva így vall: „A fő kérdés, amelyet végigvezetek az egész cikluson – az a bizonyos kérdés, amellyel egész életemben tudatosan és öntudatlanul gyöttrődtem –, éspedig az Isten létezése.”¹⁸

De az ellentétes oldal, az ördög léte is megfogalmazódik már a kezdeteknél. Íróvá válásának első pillanatára – az 1844 januárjában, huszonnégy évesen átélte *névai látomásra* – így emlékezik vissza 1861-ben: „Elkezdem körülnézni, és egyszerre csak furcsa arcokat láttam. Különösek voltak és csodálatosak, egyáltalán nem Don Carlosok és Posák, hanem nagyon is címzetes tanácsosok, és ugyanakkor valahogy fantasztikus címzetes tanácsosok is. Valaki grimaszokat vágott felém, elrejtözve az egész fantasztikus tömeg mögé, valamilyen fonalakat és rugókat rángatott, és akkor ezek a bábok mozogni kezdtek, ő pedig csak nevetett és egyre csak nevetett.”¹⁹ A metafizikai rossz feletti tünődés végigkíséri Dosztojevszkij pályáját a tömegeket mozgató Nagy Manipulátortól Ivan Karamazov „szerény kivitelezésű” kopott ördögéig – aki nem hagyja magáról bebizonyítani, hogy csak lidércálom.

Ljudmila Szaraskina másik kérdése a polifonikus regény szövegeihez, a mögöttes-felettes szerzői szöveg rekonstruálhatóságához kapcsolódik. „Nemegyszer megjegyezték már – írja –, hogy Dosztojevszkij szétforgácsolja az *énjét*: személyisége és pszichikuma különböző oldalait különböző szereplőkkel azonosítja... Egybe lehet-e gyűjteni Dosztojevszkij *énjének* minden részét? Vagy ez a csábító feladat elviekben megvalósíthatatlan, amennyiben az egybegyűjtött *én* nem képez teljes egészet, hanem csak valami kimódolt karikatúrát hoz létre, amely messze áll a realitástól?”²⁰

Szaraskina Dosztojevszkij-életrajza annak bizonyítására vállalkozik, hogy a mögöttes-felettes szerzői szöveg eszmerendszere feltérképezhető, másrészt az alkotások felől is tematizált életrajzi és a kortörténeti háttér ismerete *közvetlenül* segíti a szépirodalmi művek megértését, a feltárt összefüggések az olvasó szövegélményét szolgálják. Szaraskina amellet érvel, hogy az eltűnő szerzői szöveg regénypoétikai elmélete nem teszi megkerülhetővé azt a tényt, hogy a Dosztojevszkij-regényeket mégiscsak megírta egy konkrét szerző, akinek volt egyfajta – az életrajza alapján is rekonstruálható – világgépe, értékrendje, alkotói hitvallása, és igen valószínűtlen, hogy mindezeket alkotásai valamilyen formában ne közvetítenék. Az alkotói világgép biográfia alapú megrajzolása természetesen nem egyedüli, kizárólagos módja a szépirodalom elemző megközelítésének, de a módszer önállóságát, tudományos létjogosultságát nem lehet vitatni – a művek értelmezése körüli diskurzusban egy szavazat az életrajzíró is megillet. Súlyos érv, hogy Dosztojevszkij nem titkolta, ellenkezőleg, hangsúlyozta a jelenlétét alkotásaiban. Az 1870-es évek derekán – a *Bűn és bűnhődés*, *A félkegyelmű* és az *Ördögök* megírása után – ezt jegyzi fel munkafüzeté margójára: „Hogy valaki megírjon egy regényt, mindenekelőtt kell

vértéznie magát egy vagy néhány meghatározó élménnyel, amelyeket a szerző valóban szívből élt át. *Ez a költő dolga*. Ebből az élményből bomlik ki a téma, a kompozíció, az egésznek a felépítése. *Itt már a művész feladata jön*, bár a művész és a költő, az egyikben és a másikban is, azaz mindkét esetben, segítenek egymásnak.”²¹

Szaraskina módszerének szemléltetéséül az életrajzban feltáruló „szöveggé lényegülő élmények” bonyolult hálózatából *egyetlen* résztémát vázolok. (A forrásfeldolgozás léptékét jelzi, hogy az életrajz első félszáz oldala a Dosztojevszkij család krónikáját taglalja – az író születéséig. Ugyanis Dosztojevszkij olyan sokat tett az orosz és az egyetemes kultúráért – érvel Szaraskina –, hogy családja is méltó a történelmi emlékezetre.) Csakhogy a levelek, naplók, feljegyzések és egyéb dokumentumok alapján úgy tűnik, magát az író kevéssé érdekelte a családfája, személyes familiáris emlékezete nem terjedt túl a szüleinél. A hangsúlyozottan patriarchális – az apa keresztnévét a névhasználatban ma is őrző-tisztelő – orosz kultúrában ez ritkaságnak számít. „Dosztojevszkij tűnik az egyetlen olyan nagy orosz írónak, aki nemcsak apai ági elődeitől, de a családi fészektől is elszakadt.”²² Az életrajzíró rámutat, ez a „genealógiai vákuum kiterjed Dosztojevszkij nagyregényeinek szereplőire is: ugyanaz a gyökértelenség, ugyanaz a *határtalanságban* (tehát családi kereteken kívüli) létezés, ugyanaz a családörtörténeti nihilizmus, amelytől minden rendű, rangú és életkorú ember szenved.”²³ Egészen más – modernebb és dermesztőbb – világ ez, mint kortársaié, Tolsztojev vagy Turgenyevé. A *Bűn és bűnhődésben* Raszkolnyikov elhunyt apja polgári származású, kisvárosi tanító, verselgető, melegszívű, jámbor ember – de a diák alig emlékszik rá. Egyetlen apai emlékét – egy olcsó ezüst zseborát – későbbi áldozatának, az uzsorásnőnek adja zálogba, és a jelképes örökségnek nyoma vész a rendőrségre szállított tárgyi bizonyítékok között. Nem vigasztalóbb, ha a rokoni háttér nem vész ködbe, oldódik a családi emlékezetvesztés, és feltárulnak az efféle kapcsolatok: *véletlen* apák és *véletlen* fiúk méregetik egymást gyanakodva. A *Karamazov testvérekben* maga a véletlen és szegényelni való család motívuma indítja el a tragikus események láncolatát. Dosztojevszkij világában a társadalom szinte kémiai természetű felbomlásának egyik tünete, hogy nem születnek gyerekek, vagy nem születnek életképes gyerekek. Szaraskina megdöbentő leltárt készít a pusztulásról: a *Bűn és bűnhődésben* huszonegy, *A félkegyelműben* harmincegy, az *Ördögökben* tizenöt, *A kamaszban* harmincnégy, *A Karamazov testvérekben* negyvenhárom erőszakos haláleset szerepel. Mindez nem hatásvadász *grand guignol*, nem olcsó ponyvahorror, hanem metafizikai gyökerű tragédia – hangsúlyozza a

szerző. „Abban a világban, ahol az öröklött értékek érvényüket veszítették és megsemmisültek, a gyökerek már nem táplálják a lombkoronákat. A családi tűzhely szeretete ugyanúgy, mint az *apai sírok szeretete* itt idegen elemek; a család, még ha eszébe is jut valakinek, már nem segíti sem az ember méltóságát, sem a nagyságát.”²⁴

Ljudmila Szaraskina mellett érvel, hogy Dosztojevszkij világának létezik egy jól leírható eszmei, világnézeti középpontja, amelyet a regénypoétikai megközelítés is kimutathat, de a módszer eredményessége itt távolról sem törvényszerű. Továbbá nem a szereplők eszméinek az újdonságereje a meghatározó, hanem az a különleges biblikus teológiai-esztétikai kontextus, amelyben a teóriák megmértetnek. Ezért Szaraskina mindvégig az evangéliumi ethosz szellemében alkotó, keresztény Dosztojevszkijről ír, aki főként arra kíváncsi, hogy a társadalmi és családi gyökereit, hagyományait elveszített, létbe vetett regényhős miként viszonyul Istenhez és Krisztushoz, a hit vagy a hitetlenség útján halad-e tovább. E felettes szempont nélkül a regénypoétikai megközelítés nehezen tudja értelmezni a virtuóz narratológiai eszközök – például a mű a műben részek (*Nyikolaj Sztavrogin gyónása; Zozsima sztarec beszédeiből és tanításaiból; a Nagy Inkvizítor legendája*) – művészi célját. A szerző úgy látja, hogy az evangéliumi idézetekkel Dosztojevszkij mély keresztény hite közvetlenül lép be a nagyregények világába. A felolvasott, mottóvá tett vagy látomásban megjelenő jézusi csodák – a *Bűn és bűnhődésben* Lázár feltámasztása (Jn 11, 1–45), az *Ördögökben* a gadarai megszállott meggyógyítása (Lk 8,32–36), *A Karamazov testvérekben* a kánai menyegző (Jn 2,1–11) története²⁵ – a regénypoétika által értelmezhető szövegvilág fölé emelik a műveket, mert „más világokkal érintkezve” metafizikai válaszokat kínálnak metafizikai dilemmákra.

Ljudmila Szaraskina kiemelt terjedelemben foglalkozik az *Ördögök* forrásaival, ihletőivel, viharos sajtóvisszhangjával, valamint a regénnyel kapcsolatban a korabeli orosz nihilista és anarchista mozgalmakkal. Az arány talán vitatható – a legtöbb összefoglalás az életművet lezáró magnum opusra, *A Karamazov testvérekre* helyezi a fő hangsúlyt –, de a magyar olvasók számára a bővebb kifejtés számos újdonsággal szolgál. Nem csupán a XX. század tragikus eseményeinek, a kommunizmus – és sajátosan az orosz kommunizmus – eredetének és „fekete könyvének” megértéséhez járul hozzá, hanem – közvetve – Pilinszky János költészetét is értelmezi. Mint vallomásaiból, nyilatkozataiból is tudott, Pilinszky meghatározó olvasmányélménye, ihletője Dosztojevszkij. (Meglepő az életrajzi adatok egy-

bevetése: az orosz író 1821-től 1881-ig élt, a magyar költő 1921-től 1981-ig.) Több versét is – *Sztavrogin elköszön, Sztavrogin visszatér* – az *Ördögökkel* folytatott szellemi párbeszéd ihlette. Szaraskina arra hívja fel a figyelmet, hogy a hatalmas eszméssel játszadozó Sztavrogin alakjával Dosztojevszkij messze meghaladta korát, ugyanis az elbűvölő, gazdag, pallérozott arisztokrata fiatalember személyiségének nincs ontológiai magja. „Engem már az arca is megdöbbentett – jegyzi meg a regény narrátora –, valahogy túl fekete volt a haja, világos szeme túl nyugodt és derűs, arcának színe túl finom és fehér, pirossága meg túl édes és tiszta, fogai akár a gyöngyszemek, ajka mint a korall – látszatra festenivalóan szép férfi, de ugyanakkor szinte visszataszító is. Azt beszéltek, hogy álarca emlékeztet az arca...”²⁶ Csakhogy az álarc nem az arcát rejt, csupán egy maszkot, e maszk mögött pedig újabb álarcok és maszkok fedik egymást. A hős tulajdonságai – ahogy gigantikus, de hanyagul vázolt, ellentétes eszméi (emberisten, istenember) – kioltják egymást. Erről vall a neve is: a Sztavrogin családnév a görög *σταυρός* (sztavrosz: kereszt) és az orosz *por* (rog: szarv) összevonásából született.

Ljudmila Szaraskina – mint írja – az „örök kérdések” vizsgálatának alapelveit a Dosztojevszkij-értelmezés korai klasszikusai – főképp Dmitrij Merezkovszkij, Szergij Bulgakov és Vaszilij Rozanov – nyomán alakította ki. A vallásbölcseleti megközelítés a Dosztojevszkij-regényt egyfajta *exercitia spiritaliának* tekinti, mert a történet és a hősök döntéseinek végső tétje mindig a lélek üdvössége. Alighanem ez magyarázza, hogy Dosztojevszkij világával kapcsolatban az olvasó elsődleges benyomása – és katarzisának forrása – eszmei-spirituális természetű: a torz elméletek és megszállottjaik az evangéliumi ethosz, a keresztény metafizika fényében lepleződnek le. A tradicionális létszemlélet legismertebb hazai filozófusa, László András mindezt így foglalja össze: „A modern világ hatalmas racionális apparátussal kidolgozott és alátámasztott koncepcióinak a háttérben démoni gerjesztettségű mániák működnek.”²⁷

JEGYZETEK

- 1 HAMVAS Béla: *Száz könyv = Uó: Az öt génusz*. Szerk. BALLA Bálint, MOLNÁR József, Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1985, 173.
- 2 Az említett tanulmányok, monográfiák magyar változatát adom meg, ennek hiányában – Vaszilij Rozanov és Vjacseszlav Ivanov esetében – a legutóbbi angol, Szergij Bulgakovnál a legutóbbi orosz kiadást. SZOLOVJOV, Vlagyimir: *Három emlékbeszéd Dosztojevszkijről = Az orosz vallás-*

- bölcsélet virágkora Tolsztojtól Bergyajevig I–II. Vál., bevezető TÖRÖK Endre, ford. BAÁN István, Bp., Vigilia, 1988, I., 98–132.; ROZANOV, Vasily: *Dostoevsky and the legend of the Grand Inquisitor*. Translated, afterword by ROBERTS, Spencer E., Ithaca (N.Y.), Cornell University Press, 1972; MEREZSKOVSKIJ, Dmitrij: *Tolsztoj és Dosztojevszkij*. Ford. HAVAS József, Bp., Dante, 1925 (Mereskovszkij névátírással); SESZTOV, Lev: *Dosztojevszkij és Nietzsche*. Ford. PATKÓS Éva, Bp., Európa, 1991; БУЛГАКОВ, Сергей Николаевич: *Венец терновый. Памяти Ф. М. Достоевского*. Москва, Книга по Требованию (ЭЭ-Медиа), 2013; IVANOV, Vyacheslav: *Freedom and the tragic life. A study in Dostoevsky*. [Translated by CAMERON, Norman], Wolfeboro (New Hampshire), Longwood Academic, 1989; BERGYAJEV, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford. BAÁN István, Bp., Európa, 1993
- 3 APRISKO, Pjotr: *Az orosz filozófia története*. Ford. GORETITY József, Bp., Osiris, 2007, 367–381. (F. M. Dosztojevszkij filozófiája)
- 4 BERGYAJEV, Nyikolaj: *Az orosz forradalom démonai*. Ford. KISS Ilona = *Az orosz forradalom démonai*. Szerk. KISS ILONA, ford. KISS Ilona et al., Bp., Századvég, 1990, 267–304. Különösen a II. fejezet: *Dosztojevszkij az orosz forradalomban (276–292.)*.
- 5 SZARASZKINA, Ljudmila: *Dosztojevszkij*. Ford. GYŰRKY Katalin Ibolya, Bp., Kairosz, 2016, 8.
- 6 VATAI László: *A szubjektív életérzés filozófiája – Dosztojevszkij*. Sárospatak, Sárospataki Főiskola, 1942; Ua. Bp., Kálvin, 1992
- 7 BAHTYIN, Mihail: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Szerk. SZŐKE Katalin, ford. KÖNCZÖL Csaba et al., Bp., Gond-Cura / Osiris, 2001
- 8 Összefoglalást ad HORVÁTH Géza, S.: *Dosztojevszkij polifonikus regénye (Mihail Bahtyin: Dosztojevszkij poétikájának problémái) = Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe I–II*. Szerk. KROÓ Katalin, Bp., Bölcsész Konzorcium, 2006, II., 541–564.
- 9 A szovjet és a hazai marxista Dosztojevszkij-kutatás főképp a művek központi társadalmi eszméjének azonosítását tekintette fő feladatának. Pl. KARJAKIN, Jurij: *A Bűn és bűnhődés filozófiai-etikai problémaköre*. Ford. KOVÁCS Péter = *Dosztojevszkij – Legenda és valóság. Mai szovjet tanulmányok Dosztojevszkijről*. Szerk. BAKCSI György, ford. BAKCSI György et al., Bp., Európa, 1978, 167–204.; FEHÉR Ferenc: *Az antinómiák költője. Dosztojevszkij és az individuum válsága*. Bp., Magvető, 1972
- 10 TOPOROV, V. Ny.: *Dosztojevszkij poétikája és a mitológiai gondolkodás archaikus sémái*. (Bűn és bűnhődés). Ford. ERDEI Ilona = Helikon, 1982, 2–3. sz., 282–299.
- 11 TOROP, Peeter: *A hősök átlénygülése F. Dosztojevszkij Bűn és bűnhődés című regényében*. Ford. KOCSIS Géza = *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe. i. m.* (2006), II., 508–520.
- 12 Például KROÓ Katalin: *Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek. Alak, cselekmény, narráció, szövegköziség*. Bp., Tankönyvkiadó, 1991; KROÓ Katalin: *Irodalmi szövegazonosság. A közvetítő alakzatok poétikája Dosztojevszkij alkotásaiban*. Bp., L'Harmattan, 2012
- 13 Például КОВАЧ Арпад: *Роман Достоевского. Опыт поэтики жанра*. Bp., Tankönyvkiadó, 1985; KOVÁCS Árpád: *Diszkurzív poétika*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, 2004, különösen 201–280.
- 14 САРАСКИНА, Людмила Ивановна: *Достоевский*. Москва, Молодая Гвардия, 2011
A magyar irodalomtudományban hasonló módszerű és igényű vállalkozás KERÉNYI Ferencé: *Petőfi Sándor élete és költészete (Kritikai életrajz)*. Bp., Osiris, 2008.
- 15 Idézi SZARASZKINA: *i. m.* (2016), 13.
- 16 https://ru.wikipedia.org/wiki/Сараскина,_Людмила_Ивановна
- 17 Idézi SZARASZKINA: *i. m.* (2016), 12. (Kiemelés tőlem – B. Cs.)
- 18 DOSZTOJEVSZKIJ levele A. Ny. Majkovnak (Drezda, 1870. március 25.) Ford. G. LÁNYI Márta = DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor Mihajlovics: *Tanulmányok, levelek, vallomások*. Szerk. BAKCSI György, ford. G. LÁNYI Márta et al., Bp., Magyar Helikon, 1972, 631–637., 635.
- 19 Idézi BAKCSI György: *Dosztojevszkij*. Bp., Gondolat, 1970, 27. Más fordításban DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor Mihajlovics: *Pétervári látomások versben és prózában*. Ford. RECSKI Ágnes = DOSZTOJEVSZKIJ: *i. m.* (1972), 201–214., 206.
- 20 SZARASZKINA: *i. m.* (2016), 16.
- 21 Uo., 116.
- 22 Uo., 25.
- 23 Uo., 27.
- 24 Uo., 31.
- 25 *A félkegyelmű központi szimbóluma nem egy evangéliumi szakasz, hanem az ifjabb Hans Holbein A halott Krisztus című festménye (1520–1522), amelyet Dosztojevszkij a bázeli múzeumban látott 1867. augusztus 12-én – másnap kezdett hozzá a regény megírásához*. SZARASZKINA: *i. m.* (2016), 730. *A félkegyelmű modern Krisztus-regénynek is tekinthető, az író vázlataiban a főhóst rendre Krisztus Hercegnek nevezi*. Uo., 449.
- 26 DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor Mihajlovics: *Ördögök*. Jegyzetek BAKCSI György, ford. MAKAI Imre, Bp., Európa, 1983, 53.
- 27 LÁSZLÓ András: *Solum Ipsum (Metafizikai aforizmák)*. Szerk., utószó BUJI Ferenc, Nyiregyháza, Kötet, 2000, 13.